

ANNO DOMINI

*Nederlandse
bouwinscripties
van de 10de eeuw
tot circa 1600*

ELIZABETH DEN HARTOG

'Anno Domini'

‘ANNO DOMINI’

*NEDERLANDSE BOUWINSRIPTIES
VAN DE 10DE EEUW TOT CIRCA 1600*

ELIZABETH DEN HARTOG

Hilversum
Verloren
2025

Deze uitgave werd mede mogelijk gemaakt door financiële steun van het Constantijn van Nispenfonds, Hendrik Mullerfonds, Stichting Gillis Hondius Foundation en de Universiteit Leiden, Leiden University Centre for the Arts in Society.

**Universiteit
Leiden**
Centre for the Arts
in Society

Afbeelding op het omslag: Een heer en twee dames bekijken een bouwinscriptie.
Detail van een in 1641 door Pieter Saenredam geschilderd interieurs van de Utrechtse Mariakerk.
Amsterdam, Rijksmuseum (object.nr. SK-A-851).

© 2025 Elizabeth den Hartog
Uitgeverij Verloren bv
Torenlaan 25
1211 JA Hilversum
www.verloren.nl

ISBN 9789464551549

Omslagontwerp: Els Gulpen Grafische Vormgeving, Heerlen
Opmaak: Rombus/Eva Nicole Pool, Hilversum

No part of this book may be reproduced in any form without written permission from the publisher.

INHOUD

1	Inleiding	8
1.1	Inleiding	8
1.2	Het probleem met bouwinscripties	10
1.3	Oud of nieuw?	12
1.4	Interesse in bouwinscripties	22
1.5	Over dit boek	26
2	De hemelse versus de aardse tijd	28
2.1	‘Doe men schreef ...’	28
2.2	Veranderend tijdsbesef	31
2.3	Tijd en macht	35
3	De oudste bouwinscripties	39
3.1	Inleiding	39
3.2	De oudste inscripties	39
3.3	Portaalinscripties uit de twaalfde eeuw	42
3.4	De Nijmeegse Barbarossa inscriptie	61
3.5	De dertiende en de veertiende eeuw	67
3.6	Besluit	75
4	Cijfers, letters, sommen en raadsels	76
4.1	Inleiding	76
4.2	Een veelheid aan cijferstijlen	77
4.3	De invoering van de Arabische cijfers	80
4.4	De overgang naar de Arabische cijferstijl	82
4.5	De vormgeving van jaartalstenen	88
4.6	Omwille van het rijm	98
4.7	Het jaartal als rekensom: ‘zuuct en vint tjaer’	99
4.8	Raadselachtige letters en andere doordenkertjes	104
4.9	Besluit	110

5	Bouwlieden, opdrachtgevers en de makers van inscripties	112
5.1	Inleiding	112
5.2	'Operarii Lapis'	115
5.3	De zelfrepresentatie van bouwlieden	117
5.4	Een gezamenlijke inspanning	123
5.5	De opdrachtgever	127
5.6	De makers van bouwinscripties	133
6	Van onder tot boven: van fundament tot torenspits	141
6.1	Inleiding	141
6.2	De eerste steen	141
6.3	In en om het altaar	145
6.4	Het bouwverloop	149
6.5	In de tijd verankerd	153
6.6	Het hemelse gewelf	162
6.7	Het dak	163
6.8	Het hoogste punt: Gods wachttorens	167
7	De emblemen van de landsheer	170
7.1	Inleiding	170
7.2	Bourgondische emblematiek	170
7.3	Bourgondische emblematiek in de noordelijke Nederlanden	174
7.4	Emblematiek in baksteen	180
7.5	De emblemen en deviezen van Karel V	184
7.6	De keizer in beeld	194
7.7	De wapenstein als sauvegarde	197
7.8	Besluit	199
8	Bezit en status: Inscripties en wapenstenen van de adel	200
8.1	Inleiding	200
8.2	Conflictzones en veranderende gezagsverhoudingen	201
8.3	De wapenstein: keurmerk van adellijke identiteit	208
8.4	Heraldiek in de kloosters	216
8.5	Huis en haard	220
8.6	Heerlijke rechten en herwonnen land	224
8.7	Besluit	232
9	Inscripties van steden en andere overheden	233
9.1	Inleiding	233
9.2	Stadspoorten en doelencomplexen: stoere mannetjesputters versus Godsvertrouwen	233
9.3	Inscripties op en in openbare gebouwen	244
9.4	Over scholen: van curriculum tot werving	247

9.5	Zieken- en armenzorg	251
9.6	Stedelijke infrastructurele werken	253
9.7	Een veilig achterland	258
9.8	Besluit	264
10	Gevelstenen en het discours van burgers en buitenlui	265
10.1	Inleiding	265
10.2	Over de verstening van de huizenbouw	267
10.3	Over de functie van gevelstenen	274
10.4	'Niet sonder godt', de emancipatie van de koopman	292
10.5	Vrienden van God	298
10.6	Besluit	303
11	Tijd en herinnering	305
11.1	Inleiding	305
11.2	De ramp als nieuw begin	310
11.3	Het moedwillig verplaatsen van inscripties	325
11.4	Besluit	333
12	In dialoog met de beschouwer	335
12.1	Het bezielde gebouw	335
12.2	De taal van inscripties	338
12.3	Vreemd geplaatste inscripties	343
12.4	Hogere machten	344
12.5	'Accipe posteritas': inscripties en het nageslacht	352
	Literatuurlijst	355
	Noten	380
	Fotoverantwoording	406
	Plaatsnamenregister	408

1 INLEIDING

*Queste parole di colore oscuro
vid' io scritte al sommo d'una porta;
per ch'io: 'Maestro, il senso lor m'e duro'*
(Dante, Inferno III, 10-12)

1.1 INLEIDING

Dit boek handelt over de Nederlandse bouwinscripties van voor 1600. Bouwinscripties en -opschriften zijn in steen gebeitelde, in hout gekerfde of op wanden en gewelven geschilderde teksten, jaartallen en of emblemen met een officieel karakter. De variatie ervan is ronduit verbluffend; er zijn op- en inschriften, kort of lang, in het Latijn of de volkstaal, met en zonder afbeeldingen, met jaartallen die zijn weergegeven als Romeinse of Arabische cijfers of als chronogrammen. Sommige gedenkstenen zijn rijk versierd, andere bestaan enkel uit tekst, weer andere uit een jaartal en meer niet. Daarnaast brachten bouwlieden bouwinscripties aan op balken, in torens en andere minder in het oog springende plaatsen om zich aldus blijvend met het werk te verbinden. Deze hebben een minder officieel, meer graffiti-achtig karakter.

Inhoudelijk lopen bouwinscripties sterk uiteen. Sommige memoreren het leggen van de eerste steen, de voltooiing of herbouw van een bepaald gebouw of bouwonderdeel dan wel de bekostiging ervan en geven aldus inzicht in de datering van deze werkzaamheden. Niet zelden eren ze de bouwheren, soms in combinatie met de betrokken ambachtslieden, als blijken van trots over wat zijzelf en anderen, alleen of gezamenlijk voor elkaar kregen. Daarbij reflecteert deze vorm van epigrafie de verwachtingen van individuen over het leven na de dood en vragen inscripties de beschouwer te bidden voor de ziel van de opdrachtgever, in diens voetsporen te treden door het verrichten van goede werken, of geven ze wijze raad. Bouwinscripties laten zien hoe opdrachtgevers poogden hun status te vergroten en machtsaanspraken kracht bij te zetten. Ook richten inscripties zich tot toekomstige generaties. Er zijn er zelfs die een dialoog aangaan met de lezer en een reactie veronderstellen.

De oudste bouwinscripties in ons land dateren uit de Romeinse tijd en spelen in dit boek slechts een beperkte rol. Daarna is het wachten tot de tiende eeuw. Uit die tijd is er een inscriptie aangaande de inwijding van de kerk van Elst door bisschop Balderik van Utrecht (918-975). De locatie in een kerk is niet toevallig; tot de vroege zestiende eeuw komen de meeste in- en opschriften op en in kerkgebouwen voor. We zien ze in mindere mate op kastelen en vestingwerken en al helemaal niet op gewone woonhuizen. Uiteraard had dat te maken met het feit dat tot 1500 de macht vooral bij kerk en adel was geconcentreerd.

Afb. 1.1 Bolsward, Martinikerk. Geschilderd opschrift op de zuidmuur van het koor met erboven het Bolswarder wapen met de tweekoppige adelaar: 'Gesticht en opnieuw gebouwd is deze kerk in het Jaar Onzes Heren 1446. Zij werd gewijd in het jaar 59 op de dag van de Maagd Margarita. Geheel voltooid werd zij echter in het jaar 66 van de regering van Onze Heer Jezus Christus'.

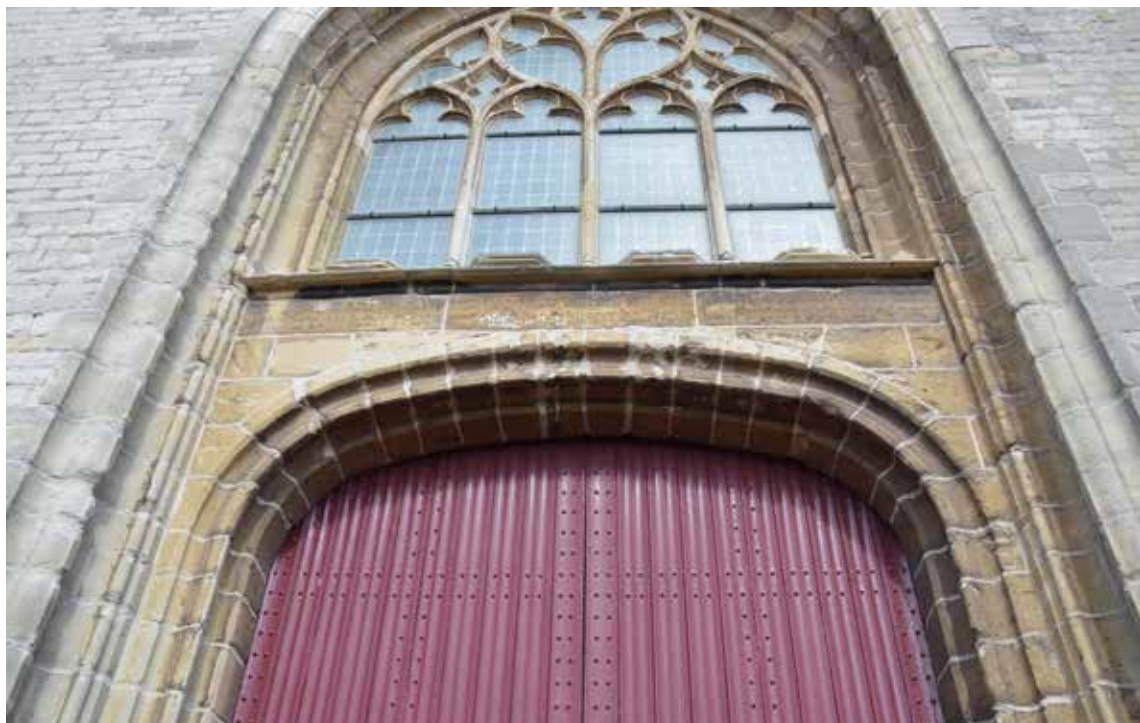
Afb. 1.2 Deventer, inscriptie van het huis In de Drie Vergulde Haringen, gesitueerd op de hoek van de Brink, vrijwel naast de Deventer waag. De tekst op de puibalk luidt: 'Dit . hus . is . godt . bequam . i . di / drie . vergulde . hereck . is . si . naem'.

1.2 HET PROBLEEM MET BOUWINSCHRIPTIES

Ondanks de grote diversiteit en het evidente belang van bouwinscripties is er in ons land, anders dan in de omringende landen, weinig aandacht voor geweest, laat staan dat er een poging tot inventarisatie is gedaan, om over een analyse van het materiaal maar te zwijgen.¹ Waar dat aan ligt is onduidelijk. Misschien dat de informatie te summier of te vaag bevonden werd en wordt. Veel middeleeuwse en vroegmoderne bouwinscripties en -opschriften hebben namelijk iets raadselachtigs. Ze noemen een jaartal, maar laten vaker dan niet in het midden wat dit jaartal nu eigenlijk gedenkt: het bouwbegin, de voltooiing, een verbouwing, het huwelijk van de opdrachtgever, of een andere persoonlijke mijlpaal? Een stichtingstekst, zoals het in het Latijn gestelde geschilderde opschrift aan de zuidzijde van het koor van de Martinikerk te Bolsward, die klip en klaar aangeeft wat de jaartallen beduiden, is zeldzaam (afb. 1.1). Een inscriptie in blauwe steen aan het noordkoor van de in 1856 afgebroken middeleeuwse kerk van Mierlo (Brabant), in 1792 vastgelegd in het *Schetsenboek* van de achttiende-eeuwse landmeter Hendrik Verhees, laat qua helderheid meer te wensen over: 'In het jaer C IIII^c XCVI werd dit werck geeijnt'. Was 'dit werck' het noordkoor of ging het om de gehele kerk?² Een tekst in de kerk van Winterswijk, boven het middelste koorvenster maar onder een schildering van Christus die op zijn wonden wijst, geeft evenmin precies aan hoe of wat. 'Angefangen (?) 1472 vullenbragt 1474' staat er.

Afb. 1.3 Zutphen, gevel van het pand Turfmarkt 4 met drie wapenschildjes en het jaartal 1579.

Afb. 1.4 Inscriptie boven het westportaal van de kerk van Brielle.

Betreffen deze jaartallen het beschilderen van het koor of markeren ze het begin en eindjaar van de bouw?

Bouwhistorisch onderzoek biedt soms uitkomst. Een tweeregelige tekst op het vier verdiepingen hoge huis In de Drie Vergulde Haringen te Deventer, ‘Dit Hus. is. godt . bequam – i[n] . di / drie. vergulde[n] . heri[n]ck .is . si[n] . naem’, met rechts het jaartal ‘A° Domini 1575’ (afb. 1.2) gaf aanleiding het pand in dat jaar te dateren en toe te schrijven aan de toenmalige eigenaar Herbert Dapper. Onderzoek wees echter uit dat hij in 1567 een bestaand huis kocht, verbouwde en van een nieuwe gevel in Vlaamse Renaissance-stijl voorzag.³ Hetzelfde doet zich voor bij Turfmarkt 4 in Zutphen, ooit één van de hoogste panden van de stad. Tussen de muurankers boven de vensters van de begane grond zijn op drie vreemd uitgevallen wapenschildjes of cartouches van links naar rechts allereerst het jaartal 1579 aangegeven, dan het huismerk van de familie van Hekeren die het pand destijds in bezit had, en tot slot een stuk leerlooiersgereedschap met een kroontje erboven (afb. 1.3). Toch dateert het gebouw niet uit 1579. Onderzoek van de sporen van de kap wees uit dat het pand al rond 1340 stond. Wel van 1577 zijn de gebinten en balklagen, wat impliceert dat het jaartal op de voorgevel met deze verbouwing samenhangt.⁴ Zonder bouwhistorisch onderzoek blijft echter niet zelden onbepaald wat de jaartallen van in- en opschriften precies te betekenen hebben.

Al in 1729 uitte Kornelis van Alkemade zijn frustratie over de ambiguïteit van inscripties ten aanzien van de breedspakige tekst boven het westportaal van de kerktoren in Brielle, die tot 1728 volledig onleesbaar was en in dat jaar met wit was opgehelderd (afb. 1.4).⁵ In cursief schrift staat er: 'int jaer ons Heere MCCCC X VII 23 dage in meije wart dese toorn ierst gefondiert en int jaer LVI 14 dage in augusto viel hij neder. Hij was 300 trappen hooge, int jaer LXXI was hij weder begonnen gelijk men [sien] mag'. Van Alkemade wenste meer concrete informatie en uitte zijn onvrede in niet mis te verstane bewoordingen:

Dit opschrift laat onzeker, 1. Of de neergevalle Toorn te gelyk met de Kerk gefundeerd zy. 2. Of, en wanneer de zelve volkome zy voltooid geweest. 3. Door wat toeval, gebrek van goede grondvestiging, van storm, of andersins, de vorige Toorn gevallen zij. 4. Of ze in 't geheel, of ten deele zy neergestort. 5. Of ze op de oude fondamenten van de grond af op zy gebouwd, of niet.

1.3 OUD OF NIEUW?

Niet alle inscripties die oud pretenderen te zijn, zijn dat ook. Voorzichtigheid is dus geboden. Blootgesteld aan weer en wind ging de leesbaarheid van inscripties op buitenmuren in de loop der eeuwen achteruit vanwege degradatie van de steen en vervuiling. Als Tibetaanse gebedsvlaggetjes verloren ze geleidelijk aan hun kleur en vorm om uiteindelijk in het niets op te gaan. De verweerde toestand van inscripties leidde niet zelden tot foutieve lezingen en wanneer de stenen uiteindelijk werden vernieuwd, lagen schrijffouten op de loer. Een voorbeeld is de gevelsteen van Grote Kerkstraat 43 in Leeuwarden. Het reliëf toont een vrij lage rechthoekige toren, bekroond met een uitkragende weergang met arkeltorentjes op de hoeken. Aan de smalle zijde is een toegang, aan de zichtbare lange kant hangt een schild met een klimmende leeuw in goud op een rood veld met daaronder, in het Fries, 'AED LEVWERD' (afb. 1.5). Een tweede gevelsteen daaronder vermeldt '1171 (met daarnaast een huismerk) vernieut 1762'. Dat 1171 moet waarschijnlijk 1571 zijn.⁶

In Castricum zou boven het kerkportaal het jaartal 1219 hebben gepronkt.⁷ Afgaande op het thans verdwenen jaartal 1520 op de voorzijde van westelijke steunbeer aan de noordkant van het schip, die op een foto van 1953 nog leesbaar is, zal het jaartal op de verdwenen steen niet 1219 maar 1519 zijn geweest. Het gegeven dat de zestiende-eeuwse 5 erg op onze 2, 3 of 4 lijkt gaf wel vaker aanleiding tot foutieve lezingen. Zo moet het jaartal 1337 op de wijzerplaat van de toren van kasteel Grote Ruwenberg bij Sint-Michielsgestel waarschijnlijk 1537 zijn. Ernstiger fouten werden gemaakt bij de renovatie van gevelstenen in Olst, Sluis en Gorinchem.⁸

Lang niet altijd behield een vernieuwde bouwinscriptie de oorspronkelijke vorm of plaats. Een houten bord in de kerk van Asperen meldt: 'In 't jaer dusend Vierhonderd en een leed Vrouw Elburg den eersten steen, 1401' en vervangt sinds 1749 een oudere, in 1745 in Martin Beekmans *Beschreiving van de stad en baronnie Asperen* vastgelegde inscriptie aan weerszijden van de kerkingang. Genoemde inscriptie sierde 'de randen van twee voetstalletjes, waarop eerteids beeldjes hebben gestaan' en was uitgehouwen 'in oude Duitse letters, die nu byna uitgeeten sijn'.⁹ Een zeventiende-eeuwse gedenksteen in

Afb. 1.5 Leeuwarden, gevelsteen op het pand Grote Kerkstraat 43.

's-Hertogenbosch gedenkt de fundatie in 1442 van het Reinier van Arkelgesticht, het oudste dolhuis in ons land, informatie die bevestiging vindt in de schriftelijke bronnen (afb. 1.6).¹⁰ Op de gevel van het in 1920 gesloopte stadhuis in Purmerend prijkte een cartouche met de tekst (afb. 1.7): 'ANNO 1591 IS DIT STADTHUYS GESET / EN DOOR AENWAS VAN NERING HIER WEL OP LET / 1633 TOT VERGROTING VAN DE MARCT MET MACHT / EN DEYSELAERSKONST AL HIER GEBRACHT'. De inscriptie refereert aan een ouder, uit 1591 daterend stadhuis op de hoek van de Peperstraat en Kaasmarkt dat in 1633 met vijzels naar achter werd verplaatst toen de groei van de stad vergroting van de markt noodzakelijk maakte.¹¹ De breedsprakige tekst die tot 1969 op de ingangspoort van het Koningshofje in Dordrecht stond, dateerde uit de achttiende eeuw maar herdacht de stichting van het hofje in 1595 door Heer Adriaan de Koning Dirkszoon en zijn vrouw

Lucretia Oem, wier wapens bovenaan op de sierlijke omlijsting waren aangebracht. De rentmeesters die het poortgebouw destijds vernieuwden schroomden niet hun eigen hoofdstuk aan de geschiedenis van het hofje toe te voegen door het aanbrengen van de volgende tekst: 'Vernieuwt door de rentmeesters Iohan van Bergen, Adriaan de Raad en Cornelis Nierharen boekhouder, Anno 1757', die vergezeld ging van hun wapens.¹²

Hoewel deze opschriften en inscripties van veel later dateren dan het jaartal dat ze in herinnering houden, zijn ze doorgaans wel betrouwbaar.

CONTINUÏTEIT EN BEDENKSELS

Doorgaans hing de drang oude inscripties te vernieuwen samen met de wens de herinnering aan een gebeurtenis of personen uit het verleden te willen behouden, of, om na een herbouw aan te geven dat het desbetreffende gebouw oude wortels had die door de herbouw of renovatie aan het gebouw zelf niet meer waren af te lezen. Toen de – intussen verdwenen – kerk te Maarland in de zestiende eeuw aan een beurt toe was, achtten de

Afb. 1.6 Gedenksteen die herinnert aan de stichting van het Van Arkelgesticht in 's-Hertogenbosch (foto G.J. Dukker 1968).

kerkvoogden het van belang de naam van de oorspronkelijke bouwheer met een inscriptie te blijven eren. Dat was namelijk niemand minder dan Frank van Borsele, de vierde echtgenoot van Jacoba van Beieren. Hij zou de kerk rond 1440 hebben gebouwd. Het boven de kerkdeur op een blauwe steen aangebrachte vers luidde, aldus Kornelis van Alkemade in 1729:

Afb. 1.7 Gevelsteen die verhaalt van de verplaatsing in 1633 van het in 1591 gebouwde stadhuis (Purmerends Museum, foto A. Blokdijk).

SINTE PIETERS TOORN, EN KERK,
HEER FRANCK VAN BORSELENS WERCK
BY NA VERVALLEN, ALSO MEN MOCHT SIEN,
IS WEDER GEREPAREERT IN HET JAAR, MDCXVII.¹³

Iets dergelijks deed zich voor bij de borg Ewsum, even buiten het Groninger Middelstum, die jonkheer Onno Ewesma († 1489), de rijkste hoofdeling van de Ommelanden, in de vijftiende eeuw met een geschutstoren versterkte. Op de toren prijkt de door een cartouche omgeven tekst: 'Anno 1472 heeft Jr. Onno van Ewsum dit gebout tegens de wille van Groningen vid. Schotanum' (afb. 1.8a-b). De Groningers waren inderdaad weinig gecharmeerd van de bouw van de toren, temeer omdat Onno in zee was gegaan met de Bourgondiër Karel de Stoute, die zijn macht naar het noorden wenste uit te breiden. De Groningers, die geen zin hadden zich onder het Bourgondische juk te voegen, zagen de toren als een bedreiging en poogden de bouw te verhinderen, maar Onno liet zich niet dwingen en de toren kwam er.¹⁴ Hoewel het genoemde jaartal aannemelijk is, is de steen hiervoor geen bewijs want afgaande op de stijl is deze van geruime tijd later. De cartouche deed pas in de zestiende eeuw zijn intrede in de Nederlanden, terwijl de lobbige, barokke uitvoering en bolle spiegel ervan zelfs een nog latere datum doen vermoeden. Daarbij noemt Onno zich van Ewsum, terwijl zijn generatie van de Van Ewsums de naam Ewesma voerde. Een zeventiende-eeuwse datering voor de steen past bij het gegeven dat Johan Lewe in 1641 de borg Ewsum erfde. Anders dan zijn voorgangers restaureerde Johan Lewe het huis, liet er een toren aanbouwen, verlaagde Onno's toren en voorzag het onderste deel van een nieuwe steenmantel.¹⁵ Blijkbaar wilde Johan Lewe de herinnering aan de Van Ewsums levend houden, ook al was de familie zelf niet meer met de borg verbonden. Aldus gaf

Afb. 1.8 a. Borg Ewsum, b. De tekst in de cartouche op de geschutstoren van de borg in Ewsum refereert weliswaar aan de bouw ervan in 1472, maar is duidelijk van veel later datum.

Bouwinscripties en -opschriften zijn in steen gebeitelde, in hout gekerfde of op wanden en gewelven geschilderde teksten, jaartallen en of emblemen met een officieel karakter. De variatie ervan op middeleeuwse en vroegmoderne Nederlandse gebouwen is ronduit verbluffend; er zijn op- en inschriften, kort of lang, in het Latijn of de volkstaal, met en zonder afbeeldingen, met jaartallen in Romeinse of Arabische cijfers of weergegeven als chronogrammen. Sommige gedenkstenen zijn rijk versierd, andere bestaan enkel uit tekst, weer andere uit een jaartal en meer niet. Daarnaast brachten bouwlieden inscripties aan op balken, in torens en andere minder in het oog springende plaatsen om zich aldus blijvend met het werk te verbinden. Soms neemt een gebeurtenis de plaats in van een jaartal. Aldus groeiden gebouwen uit tot een stenen geheugen van de gemeenschap, wat een reden kon zijn om bouwinscripties moedwillig te vernielen om aldus een nieuwe 'status quo' aan te duiden. Over deze bouwinscripties, over hun betekenis voor heden, verleden en toekomst gaat dit boek. Wat is de betekenis van jaartallen op gebouwen, hoe profileerden verschillende opdrachtgevers zich in de openbare ruimte en thuis, en welke rol was er weggelegd voor de bouwlieden? En tot wie richtten de bouwinscripties zich eigenlijk?

Elizabeth den Hartog is universitair docent oudere kunst en architectuur aan het Leiden University Centre for the Arts in Society van de Universiteit van Leiden. Zij publiceerde onder meer over de Romaanse kerken in Maastricht, de oudste kerken van Holland, relaties tussen de Rijnlandse en Maaslandse sculptuur en architectuur en over de bouwsculptuur van de dom van Utrecht en andere gotische kerken.

